

ÖBEK YAPILARDA YÖNETİM

Seçil HİRİK¹

Atıf/©: *Hirik, Seçil (2017). Öbek Yapılarda Yönetim, Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Yıl 10, Sayı 1, Haziran 2017, ss. 389-416*

Özet: *Birden fazla kelimenin bir araya gelerek belirli bir hareketi, durumu, yargıyı karşıladığı dil bilgisel oluşumlara öbek yapılar denmektedir. Öbek yapılar, yalnızca kelime birliklerini içermemektedir. Aynı zamanda cümleler de kelimelerin veya kelime öbeklerinin bir araya gelerek meydana getirdikleri söz dizimsel topluluktur.*

Chomsky'nin öne sürdüğü Yönetim ve Bağlama Kuramı'na göre her öbek yapı, mutlaka yönetici konumunda olan bir baş unsur ve ona bağlı diğer unsurları içermektedir. Diğer unsurlar kelime öbeğinin ya da cümlenin anlamsal ve söz dizimsel özelliklerine göre zorunlu ve seçimlik olabilmektedir. Türkçede kelime öbeklerinde, yönetici olan kategoriye niteleyen, sınırlandıran, belirleyen tamlayıcıların varlığı aynı şekilde cümlede de kendini göstermektedir. Bu unsurlar, öbek içinde yönetici unsur tarafından kendilerine tayin edilmiş görevleri yerine getirmekte ve böylece zorunlu ya da seçimlik olarak rol oynayabilmektedir. Cümlelerde ise öbeğin yöneticisi olan baş unsur yüklemdir ve yüklem zorunlu ve seçimlik öğeleri belirlemektedir.

Bu çalışmada, Yönetim ve Bağlama Kuramı ilkeleri de dikkate alınarak Türkçede öbek yapılar değerlendirilmeye çalışılmıştır. Kelime öbekleri ve cümleler kendi içinde ayrıca incelenerek yönetim hiyerarşileri, dolayısıyla şemaları elde edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: *Öbek Yapı, Yönetim ve Bağlama Kuramı, Yönetici, Baş Unsur, Tamlayıcı.*

Government on Phrasal Structures

Citation/©: Hirik, Seçil (2017). *Government on Phrasal Structures*, Hitit University Journal of Social Sciences Institute, Year 10, Issue 1, June 2017, pp. 389-416

Abstract: *It is called phrasal structure that shows certain movement, situation or attitude by combining more than one word. Phrasal structures do not only contain words. At the same time sentences are also syntactic unity by combining the words or phrase structures.*

According to Chomsky's Government and Binding Theory all of the phrasal structures have one head complement at least and other items which connected to head. Other items may be mandatory or optional, depending on the semantic and syntactic properties of the phrasal structure or sentence.

In the Turkic word-phrases, the existence of the definite determinants that characterize, restrict, and control the executive categorical are manifested in the same way. These elements fulfill the duties assigned to them by the executive element within the group and thus play a mandatory or optional role. In sentences, the head complement that is the manager of the phrasal structure is predicate. The predicate determines the mandatory or optional elements.

In this study, it is attempted to evaluate the Turkish phrases by considering the principles of Chomsky's Government and Binding Theory. Phrasal structures and sentences are examined separately in their own hierarchy of government, so the diagrams are obtained.

Keywords: *Phrasal structure, Government and Binding Theory, governing item, head, complement.*

I. GİRİŞ

Düşüncenin iletim araçlarından biri olan yazılı ya da sözlü dil, görevli ve anlamlı pek çok birimden meydana gelmektedir. Bu birimler içinde bağımsız biçimbirimler tek başına belirli bir anlamı karşılayabildiği gibi bir araya gelerek de bir kavramın işaretleyicisi olabilmektedir. Birden fazla sözlüksel dilsel unsurun ilgili ya da farklı bir kavramı karşıladığı yapılar *öbek* (phrase) olarak adlandırılabilir. Birbirine yakın olan ögeler arasındaki bütünlüğü öbek olarak tanımlayan Uzun, öbeğin birden fazla sözcüksel öge ile kurulduğunu dile getirmektedir (2000: 18).

Her dilde yer alan öbek yapılar, oluşumları ve taşıdıkları unsurlar bakımından farklılık gösterebilmektedir. Türkçeyle ilgili geleneksel anlayışla yazılmış dil bilgisi kitaplarında *kelime grubu* şeklinde de adlandırılan öbek

yapılar çoğunlukla iki veya daha fazla kelimenin bir araya gelerek oluşturduğu topluluk olarak tanımlanmış fakat cümlelerin de bütün bir öbek yapı olduğu görüşü göz ardı edilmiştir. Öbek yapılar, içinde başka öbek yapıları barındırabildiğine göre cümle en büyük öbek yapıdır. Bu bakış açısıyla öbek yapıları, genel olarak *kelime öbeği* (KÖ) ve *cümle* (C) şeklinde ikiye ayırmak mümkündür.

Genel anlayıştan biraz daha farklı olarak, Türkçede kelime boyutundaki öbek yapılar isim öbekleri (*annemin yemeği, güzel bir hava* vs.), fiil öbekleri (*yol çık-, hızlı gel-, gözden düş-* vs.), zarf öbekleri, (*çok yavaş, en hızlı, daha güzel* vs.), edat öbekleri (*senin için, eve kadar, akşama doğru* vs.) olmak üzere dört temel kategoride incelenebilir.² Chomsky'nin (1982) *Yönetim ve Bağlama Kuramı*'na³ (Government and Binding Theory) göre tüm cümleler isim ve fiil öbeği olmak üzere iki öğeden kurulmaktadır. Böylece cümlelerin, az iki öbeğin iş birliği ile belirli bir yargıyı⁴ karşıladığını söylemek mümkündür. Cümleyi kuran bu temel öbekler de alt kategorilere ayrılarak bünyesinde başka öbekleri barındırabilmektedir.

² Söz konusu çalışmalarda kelime öbekleri, Türkçede asıl unsurun sonda bulunduğu görüşünden hareketle, öbeğin sonunda yer alan kelimenin dâhil olduğu kategoriye göre adlandırılmıştır. Buna göre *kelime grubu, kelime öbekleri, belirtme öbekleri* gibi farklı adlandırmalarla bahsi geçen öbekler isim, sıfat, zarf, edat, tekrar, ikileme, fiilimsi, ünlem, unvan, sayı, birleşik isim, birleşik fiil öbeği gibi alt kategorilere ayrılmıştır [Black (1999: 3), Karaağaç (2009: 129), Karahan (2007: 39), Erdem vd. (2015: 514), Durmuş (2009: 210), Ergin (2002: 374), Bilgeçil (2009: 115)]. Uzun, bahsi geçen öbeklerin yanı sıra sıfatların, zarf ve edatların da öbek kuran kategoriler olduğunu dile getirmektedir. Buna karşın bağlaçlar, ünlemler ve zamirlerin geleneksel olarak tanınan sözlüksel kategoriler arasında yer almasına rağmen öbek türünü belirleyen kategorilerden olmadığını belirtmektedir (2000: 31). Gökdâyı, dil bilgisi kitaplarında baş unsura göre öbeklerin yeniden adlandırılması gerektiğini vurgulamaktadır. Buna göre tekrar/ikileme grubu, birleşik fiil grubu, birleşik isim grubu, kısaltma grubu, ünlem grubu, deyim öbeği, adil takımı/iyelik grubu, iktibas öbeği ve pekiştirme öbeği dil dışı nedenlerle bir araya gelmiş iki adın bir arada kullanılması veya bir baş unsur durumundaki ögenin bulunmaması gibi sebeplerle öbek yapısında degillerdir (2010: 1312, 1313). Ayrıca krş. Hengirmen (1998: 371), Üstünova (2014: 72).

³ Bu çalışmanın temel konusu *yönetim* olduğundan Chomsky'nin *bağlama* ile ilgili görüşlerine yer verilmeyecektir. Ancak fikir vermesi için bağlama teriminin cümle veya kelime öbeğinde ismin yerini tutan sözlüksel öğeler için kullanıldığını belirtmek gerekmektedir. "*Ahmet, ona boş konuşulmasını isterdi.*", "*Mehmet bu işi kendi yapmayı severdi.*" cümlelerindeki *ona* ve *kendi* zamirleri söz konusu örneklerdeki Ahmet ve Mehmet'i temsil etmekte ve bu isimlere atıfta bulunmaktadır. Kerimoğlu, cümle içine gönderimde bulunan zamirlere *gönderge*, cümle dışına gönderimde bulunan zamirlere *zamir*si dendiğini belirtmekte, göndergenin cümlede gönderimde bulunduğu bir öncülün bulunması gerektiğini vurgulamaktadır. Örneğin dönüşlülük zamiri *kendi*. Kendi zaminirinin gönderimi *Ayşe* öncülü olmasaydı belirli olmazdı. Yani bu iki öge birbirine bağlıdır. Bağlayıcı ve bağlanan olmak üzere iki ögeli ilişkiler *Bağlama Kuramı*'nın konusudur (2014: 87).

⁴ *Yargı* kavramı, yalnızca cümle adı verilen büyük birlikler içinde yer alan bilgi unsuru değildir. Aynı zamanda kelime öbekleri de birer yargı aracı olarak cümlede görev yapabilmektedir. Karabulut, yargının, en genel anlamıyla bir konu, olay, eylem veya varlık ile ilgili dili kullananlar arasında kodlanmış mutlak anlaşmayı sağlayan bilgi veya tespiti içerdiğini ve gizli kodlanmış bilgi ve tespit içeren her unsur, her kelime ve öbeğin yargı barındırdığını dile getirmektedir (2009: 276). Örneğin "*kırmızı kalem*" isim öbeği "kalem"le ilgili nesnel bir yargıyı içerirken "*güzel ve hoş sohbet kız*" öbeği, konuşurun bahsi edilen "kız"la ilgili öznel yargısını taşımaktadır.

Chomsky'nin Üretici Dönüşümsel Dil Bilgisi ile başlattığı ve onun içinde yer alan Yönetim ve Bağlama Kuramı ile geliştirdiği öbek yapılarla ilgili görüşleri, öbeklerin çözümlenmesinde ve bileşenlerinin tespitinde araştırmacılara yol gösterici olmaktadır. Kuramın temelini oluşturan öbek yapılarla ilgili görüşlerin özü, cümlelerin, yukarıda da bahsedildiği gibi, isim ve fiil öbeği olmak üzere iki ögeden oluştuğu, bunların da kendi içinde dallara ayrıldığı yönündedir. Kelime öbeği ve cümle olmak üzere tüm öbek yapılar, bu dilsel kategoriyi yöneten bir yönetici ile ona bağlı unsurlardan meydana gelmektedir. Türkçede kelime öbeklerinde asıl unsur sonda yer aldığı için yönetici de odur ve yönetici konumunda olan bu kelime *baş unsur*⁵ (head) olarak adlandırılmaktadır. Cümlede ise yönetici, yüklemdir ve yüklem de cümlelerin baş unsurudur. Öbeklerde yer alan diğer tüm kelimeler yöneticinin belirlediği ve öbekteki yargının ortaya çıkmasını sağlayan tamlayıcı unsurlar yani *tamlayıcılar*'dır (complements). Tamlayıcılar, baş unsurun şartlarına göre zorunlu ve seçimlik⁶ olarak kategorilere ayrılabilir.

Chomsky'e göre yönetim kavramı yönetici seçimi, yönetilen terimler ve yönetim ilişkisindeki yapısal şartlar olmak üzere çeşitli şartları yerine getirmelidir. Örneğin bir cümlelerin yöneticisi fiil öbeği değil, yüklemdeki öbeği yöneten fiil (F) ya da isimdir (İ). Yönetme, *altbölümleme*'yle (subcategorisation) yakından ilgilidir. Yani öbekteki yönetici başka kategorileri yönetmektedir. Örneğin baş unsur, kendini takip eden isim öbeğini yönetir ancak bu öge için alt kategorilere ayrılmaz (1993: 163, 165). *Kapının altın kolu* gibi bir isim öbeği, alt bölümlemeyle *kapının kolu* ve *altın kol* şeklindeki iki öbekten oluşmaktadır. Verilen örnekte yönetici olan *kol* kelimesidir ve *kol* kelimesi tek başına baş unsur olarak hem *kapı* he de *altın* kelimelerini yönetmektedir.

Demirci'ye göre bu kuram, temelde söz dizimi ile alakalıdır. Demirci, *yönetim* terimini cümle içerisindeki bir kelimenin veya kelime öbeğinin başka bir kelime veya kelime öbeği ile kurduğu sentaktik bağı için kullanmaktadır.

⁵ Gökdayı, öbeğin yöneticisi olan baş unsurun *temel öge* ya da *asıl unsur* olarak da adlandırılabileceğini söylemektedir. Ona göre öbeği kuran, onun karakterini ve türünü belirleyen temel öge, baş olan kelimedir. Dolayısıyla, öbekler [diğer sözcük(ler) + baş] biçiminde bir yapı sergilemektedir (2010: 1311).

⁶ Yılmaz'a göre zorunlu ögeler, dizge içinde belirli bir değere yani öneme sahiptir. *Değer*, bir ögenin dizgenin minimum düzeyde harekete geçmesini sağlayabilmesi; dizgenin minimum düzeyde çalışabilmesi için gösterdiği yararlılıktır. Eğer bir öge, kendisi olmaksızın dizgeyi minimum düzeyde de olsa harekete geçirebiliyorsa çalışabiliyorsa o öge dizge için vazgeçilmez ya da zorunlu değil, seçimlidir. Seçimlik unsurlara genişletilmiş bildiriler için ihtiyaç duyulmaktadır ve bunlar da fiili ve isimleri belirtili kılmakta, açıklamakta, betimlemekte yani *katma bilgi* vermektedir (2004: 31-32).

Taraflardan biri veya her ikisi karşı taraf için belirli morfolojik formlar şart koşar.⁷ Cümlelerin en önemli unsuru olarak kabul edilen yüklem, yönetim konusundaki merkez ögedir. Yüklem cümlelerin anlamsal doğruluğunu sağlayabilmek için kendinden önce gelen ögelerin hangi ekleri alacağına karar verir (2014: 171).

Yöneticinin kategorisi yönettiği ögelerin kategorisi üzerinde buyurucu bir etki bırakır. Yönetim kavramı öbeğin genişlemesini ve öbekteki diğer rolleri de belirler (Kerimoğlu 2014: 85). Örneğin *Ali'nin kitabı* öbeğinde yönetici konumunda olan unsur *kitap* kelimesidir. *Kitap*, bir isim olduğuna göre öbek de isim öbeğidir. *Ali* kelimesinin öbekteki rolünü ise yönetici unsur olan *kitap* kelimesi belirlemektedir. Aynı durum bir fiil öbeği için de geçerlidir. *Eve gel-* fiil öbeğinin yöneticisi olan *gelmek* fiili, kendinden önceki unsurun (*ev*) öbekteki işlevini ve alması gereken eklerini tayin etmektedir.

Tüm öbek yapılarda merkezde yönetici görevinde olan baş unsur bulunmaktadır. Yönetici, diğer tüm unsurları yönetmekle sorumludur. Öbek yapılarda yer alan yöneticinin gerekli kıldığı zorunlu unsurları ve seçimlik unsurları yine öbeğin yöneticisi olan baş unsur tayin etmektedir. Kelime öbeklerinde baş unsurun yönettiği öbeğin tamlayıcıları olarak bir veya birden fazla unsur görev yapmaktadır. Yüklem yönetici dolayısıyla baş unsur olduğu cümlede ise durum kelime öbeklerinden biraz daha farklıdır. Kelime öbekleri zorunlu unsur barındırmak durumunda olmasa da her cümle mutlaka bir baş ve bir zorunlu unsurdan oluşmaktadır. Baş ve zorunlu unsurlar dışında kalan ögeler seçimlidir. Konuşurun ve bağlamın gerektirdiği gibi söyleme *dâhil* olmaktadır. Kelime öbeklerinde ve cümlede yönetim ve unsurları ile ilgili ayrıntılı bilgi aşağıda verileceği için bu bölümde bahsi geçen konu genel hatlarıyla gösterilmiştir.

Öbekler, genel kuramın içinde yer alan Aşamalı-X Kuramı'na⁸ (X-bar Kuramı) göre çözümlenmektedir. Böylece temel olarak isim ve fiil öbeğinden

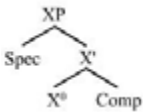
⁷ Bu durum Demirci'ye göre *uyum* olarak ele alınmaktadır. Uyum için ayrıca bk. Gürkan (2016: 56).

⁸ Aşamalı-X Kuramı'na göre herhangi bir öbekte (isim öbeği, fiil öbeği, edat öbeği vs.) yer alan belirleyici öbek dallandıkça tamlayıcı (complement: comp) durumuna geçebilmektedir. "*The musician's interpretation of that sonata*" örneğindeki öbeğin göstericisi (specifier: spec) olan *musician's* kelimesi, *the musician's* isim öbeğinin baş unsuru olabilmektedir (Black 1999: 5-12). Hem cümlelerin hem de kelime öbeklerinin Aşamalı-X Kuramı'nda öbek yapıların ile genel gösterimi aşağıdaki gibidir. X¹ belirleyiciyi, X⁰ tamlayıcıyı göstermektedir.

oluştugu bilinen cümleler ve cümle içinde yer alan diğer kelime öbekleri yönetici unsur baz alınarak alt kategorilere ayrılmaktadır. Karabulut, bu şekilde alt öbeklerden kurulduğunu söylediği cümlede, her alt öbek yapının bir alt öbek yapıya *ikili dallanma* (binary branching) ile bölümlendiğini belirtmektedir (2009: 275, 281). Buna göre baş unsur sağda yer almak üzere tamlayıcılarını soluna alan Türkçe öbek yapılarında sola dallanma eğilimi görülmektedir.

İster kelime öbeğinde ister tek bir hareketi karşılayan cümlelerde olsun, baş unsur tektir, ancak tamlayıcılar birden fazla olabilir: “*tatlı kedî*”, “*sevimli ve tatlı kedî*”, “*bana doğru yavaş yavaş gelen sevimli ve tatlı kedî*”. Örneklere yer alan *kedi* kelimesi öbeğin baş unsurudur. Kediye özgü özellikler değişkenlik gösterebilir ve seçimlidir. “*Akşam bize gelen kadın oldukça üzgün görünüyordu.*” cümlesinin ise baş unsuru, yüklemde yer alan *görün-* fiilidir. *Görün-* fiili, cümlenin yöneticisi olarak kendinden önce gelen tamlayıcıların hangilerinin zorunlu hangilerinin seçimlik olduğunu belirlemektedir. Tüm öbek yapılarında pratikte olmasa dahi tamlayıcılar sonsuz olabilir.

Öbek yapılar, bir baş unsurla yönetilen ve kullanıcısının, yani konuşurun isteğine bağlı olarak kullanılan tamlayıcılarla kurulmuş birliklerdir. Bağlama göre şekillenen, kullanım amacına göre tamlayıcıları belirlenen bu yapılar farklı şekillerde *birleşme* gerçekleştirebilir. Örneğin bir cümlede yüklem tayin ettiği zorunlu ve seçimlik unsurların yeri ve sayısı bahsi edilen sebeplerle değişip çeşitlenebilir. Kelime öbeklerinde bu birleşme cümledeki birleşmelere göre daha sınırlı olabilir. Çünkü cümlede söz konusu birleşme, ögelerin yeri değiştiğinde ve öbekleri oluşturan unsurlar farklılaştıkça çoğalmaktadır.

Kaynak: <http://wiki.ubc.ca/File:Branching7.jpg>

II. KELİME ÖBEKLERİNDE YÖNETİM

Kimi kaynaklar kelime öbeklerinin yargı bildirmediğini⁹ belirtse de bu öbek grubu, belirli bir kavram alanına işaret eden ve içinde yargısal unsurların bulunduğu yapılar olarak kabul edilebilir. Bu özellikleri sebebiyledir ki, kelime öbekleri de tıpkı cümlede olduğu gibi yargıyı taşıyan, lokomotif görevi gören bir ögeye sahiptir. Öbeğin yöneticisi konumunda olan baş unsur dışındaki tüm tamlayıcı unsurlar öbeğin anlamının belirginleşmesine veya sınırlandırılmasına, konuşurun niyetinin netleşmesine yardımcı olmaktadır. Bu açıdan bakıldığında cümleden daha küçük birlik olan kelime öbeğine kadar tüm öbek yapılar mutlaka bir baş unsur ve ona bağlı tamlayıcı unsurları taşımaktadır. Uzun'a göre birden fazla öge içermesine karşın öbekler içmerkezlidir yani öbekler içinde her zaman bir merkez bulunur. Öbeğin başı olan bu unsur, öbeği kuran kategoridir. Baş bulunmazsa öbek de kurulmaz. Aralarındaki bu sıkı bağın doğal bir sonucu olarak öbeğin kategorisi başın kategorisi ile özdeştir (2000: 18, 19). Baş unsurun en temel ve birincil görevi yönetmektir. Bu bakımdan öbeğin yönetici ögesidir ve diğer ögeleri yönetir, yönlendirir ve zorunlu olup olmama durumunu tayin eder. Türkçede baş unsur sonda bulunduğundan öbek de ismini buradaki ögeden almaktadır. Bu anlayışla baş unsura göre adlandırılabilir olan dört temel kelime öbeği kategorisinden söz etmek mümkündür: isim öbeği (İÖ), zarf öbeği (ZÖ), edat öbeği (EÖ) ve fiil öbeği (FÖ).

Her kelime öbeği mutlaka bir baş unsur ve önüne gelerek baş unsuru anlamsal ve söz dizimsel olarak bütünleyen tamlayıcıdan/tamlayıcılardan oluşmaktadır. Tamlayıcılar kendi içinde üç alt kategoriye ayrılabilir. Baş unsurla morfolojik ilgi kurarak aitlik bildiren *belirleyiciler*¹⁰, baş unsuru

⁹ Bahsi geçen kaynaklar için bk. Durmuş (2009: 210), Karahan (2007: 39), Karaağaç (2009: 129), Eker (2013: 347).

¹⁰ Göksel ve Kerslake, isim öbeklerinde baş unsurun önünde yer alan niteleyicilerin *belirticiler* (determiners) ve *sıfatlar* (adjectivals) olmak üzere ikiye ayrıldığını söylemektedir (2005: 163). Tuğcu, belirleyici öbeklerini incelediği çalışmasında İngilizce üzerinden örnek vererek isim öbeklerinde *the, a, an*'in *tanımlıklar* (determiner), *this, that, these, those*'un *gösterimseller* (demonstrative) ve tamlama yapılarındaki tamlayan olan *my, your, his*'in *gösterici* konumunda yer aldığını ve *öbeğin belirleyicileri* olduğunu belirtmektedir (2009: 17, 19). Buna göre bu çalışmada "tanımlayıcı" adı altında vermiş olduğumuz kategori, Göksel ve Kerslake'te "niteleyici", Tuğcu'da "belirleyici" olarak geçmektedir.

Ayrıca Black, sıfat öbeklerinin önüne gelen *çok, oldukça, epeyce, tamamen* gibi derecelendirme kelimelerinin sözlüksel kategorilerden önce gelmeleri sebebiyle diğer tamlayıcılardan ayrıldığını ve bunlara *belirleyici* (specifier) dendiğini belirtmektedir (1999: 4).

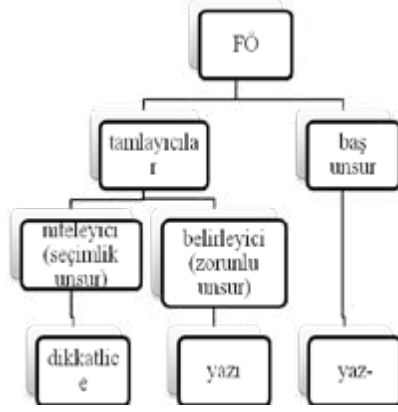
şekilsel veya durumsal açıdan tasvir eden *niteleyiciler*¹¹ ve baş unsurun sayısını, yerini vs. bildiren *göstericiler*¹² kelime öbeklerindeki tamlayıcıların bileşenleri olabilmektedir. Tamlayıcıların bileşenlerinden olan belirleyiciler zorunlu unsur; niteleyiciler ve göstericiler ise seçimlik unsur olarak görev yapmaktadır. Bahsi geçen tamlayıcılar içinde göstericiler yalnızca isim öbeklerine mahsustur, diğer kelime öbeklerinde yer almaz.

Fiil öbeklerinde baş unsur olan fiilden önce gelen kelime, baş unsurla kurduğu ilgiye bağlı olarak zorunlu ya da seçimlik olabilmektedir. *Yola çık-*, *hediye al-*, *bilgileri gir-* gibi öbeklerde tamlayıcı durumunda olan isimler fiille zorunlu ilgi kurmuşlardır ve bu durumda *yol*, *hediye*, *bilgi* kelimeleri öbek yapının hem zorunlu unsuru hem de belirleyici ögesi durumundadır. *Hemen çık-*, *dikkatlice al-*, *yavaşça gir-* öbeklerinde ise *hemen*, *dikkatlice*, *yavaşça* kelimeleri öbeğin seçimlik unsurudur ve niteleyicisi görevindedir (bk. Şekil 1). *Çok mutlu*, *daha yavaş*, *en güzel* gibi zarf öbeklerini oluşturan tamlayıcılar seçimliktir ve öbeğin niteleyicisi olarak çalışmaktadır. Öbeğin zorunlu ögesi olarak herhangi bir unsur görev yapmamaktadır (bk. Şekil 2). Edat öbeklerinde ise durum zarf öbeklerindeki tam tersidir. *Senin için*, *okula kadar*, *akşam üzeri* örneklerinde yer alan *sen*, *okul*, *akşam* kelimeleri ile edatlar (E) arasındaki anlam ilgisi hem yüzey hem de derin yapıda morfolojik olarak görülmektedir. Söz konusu semantik ve morfolojik ilgiden dolayı edat öbeklerinde rol alan tamlayıcılar öbeğin zorunlu unsurudur ve aynı zamanda belirleyicisidir (bk. Şekil 3).

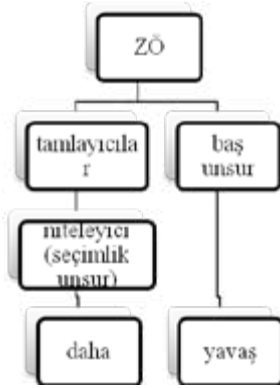
¹¹ Akerson ve Ozil, niteleyicilerin temel görevi olan *niteleme*'yi bir ismi, belli özelliklerini göz önüne alarak, aynı kümede yer alan öteki isimlerden ayırma ya da bu isim hakkında ek bilgiler verme olarak tanımlamaktadır. Nitelemeyi gerçekleştirebilmek için kümeyi daraltma işlevi, kümeyi donatma işlevi, belirlenim gerçekleşmesi gibi farklı dil bilgisel işlemlerden yararlanılmaktadır (1998: 93, 94, 129-136). Yılmaz ise kümeyi daraltma ve donatma işleminin yanı sıra sahip olma ve ait olma ilişkisinden bahsetmektedir (2004: 46, 47).

¹² Niteleyici, belirleyici ve gösterici kavramları için ayrıca bk. Kerimoğlu (2014: 87). Baş unsuru en sonda bulunan Türkçe için öbek yapılar sola doğru bir açılma gösterirler. Bu durumu Aşamalı-X Kuramı'na göre açıklayan Kerimoğlu, öbeklerin başka niteleyiciler almışlarsa tekrar açılacağını yani dallanabileceğini belirtmektedir. *Üç yeni futbol topu* örneğinde sola dallamanın merkezi yine tüm öğeleri yöneten *top* kelimesidir. *Yeni* ve *üç* kelimeleri seçimlik (niteleyici) öğelerdir; *futbol* kelimesi ise, *top* kelimesi ile iyelik ilgisi kurduğu için zorunlu öğedir. *Yeni* ögesi öbeğin genişlemesinin veya dallanmasının son budağını oluşturduğu için *gösterici* olmaktadır (2014: 87).

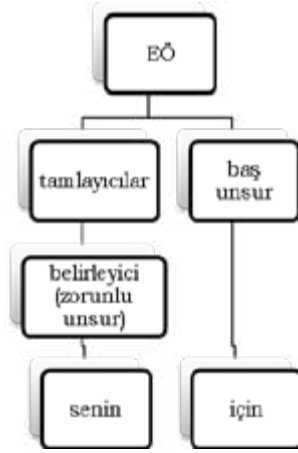

Şekil 1: Fiil öbeği yönetim şeması

Şekil 2: Zarf öbeği yönetim şeması

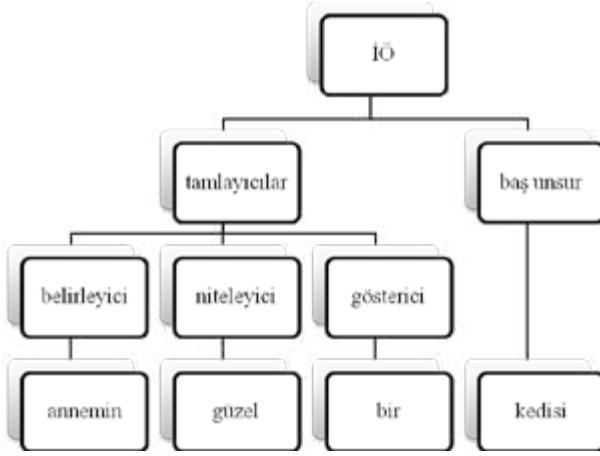

Şekil 3: Edat öbeği yönetim şeması

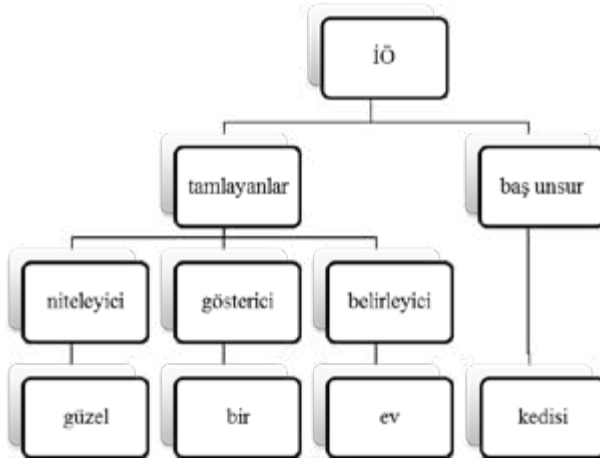
İsim öbekleri tüm tamlayıcı tiplerini bünyesinde barındırabilen tek kelime öbeği kategorisidir. Bu kategoride, tamlayıcı niteleyici durumunda olan bir kelimeyse söz konusu birimlerin sayısı sonsuz olabilir ve bunlar seçimlik unsurlardır (bk. Şekil 4). İsim öbeğini oluşturan tamlayıcı baş unsurla aitlik ilgisi kurmuşsa bu durumda tamlayıcı, niteleyici olmaktan çıkıp belirleyici durumuna geçmekte ve baş unsur için zorunlu unsur konumunda yer almaktadır¹³ (bk. Şekil 5). İsim öbeklerinde üçüncü grup birleşme ise niteleyicilerin ve aitlik ilgisi kuran zorunlu unsurun yanı sıra baş unsurun sayısını veya hangisi olduğunu işaret eden gösterici ile gerçekleşmektedir (bk. Şekil 6).

İlgi hali eki almış isim öbeklerinde tamlayıcıların sırası [belirleyici+niteleyici+gösterici] şeklindeyken (bk. Şekil 7) başka unsurla belirleyicinin aitlik ilgisi kurmadığı öbeklerde sıralama [niteleyici+gösterici+belirleyici] şeklindedir (bk. Şekil 8). Söz konusu tamlayıcılar, öbekte birlikte yer alabildiği gibi tek başına da bulunabilmektedir.

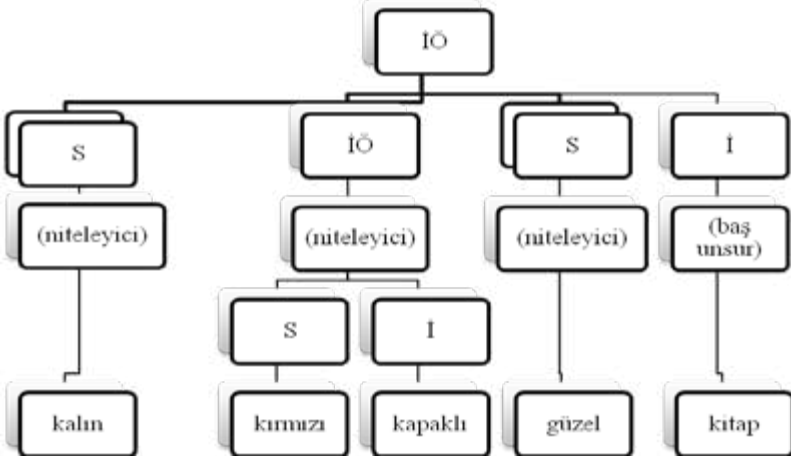
¹³ Gemalmaz, geleneksel dil bilgisi anlayışına göre *tamlayan* adı verilen tamlayıcının belirtisiz isim tamlamalarında bir niteleme sıfatı, belirtili isim tamlamalarında ise belirtme sıfatı görevi yüklendiğini belirtmektedir (2010: 251). Aslında Gemalmaz'ın çalışmasında vurguladığı, öbek yapı anlayışına göre niteleyici ve belirleyici unsurdan başka bir şey değildir.

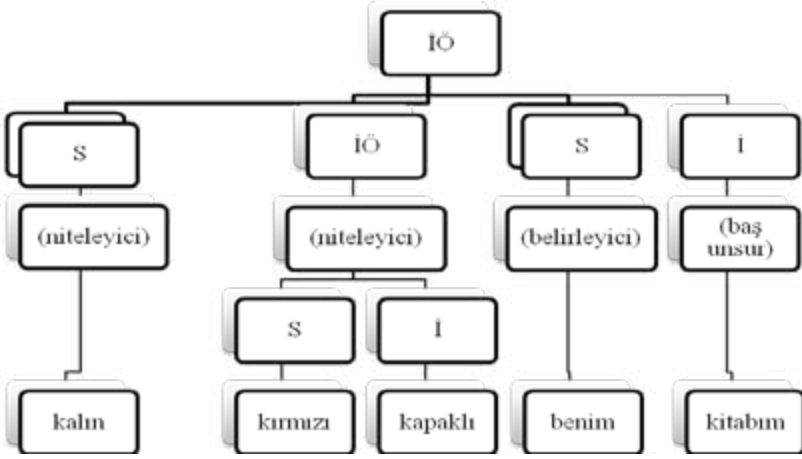
Şekil 4: [Belirleyici+niteleyici+gösterici+baş unsur] sıralamasındaki isim öbeğinin yönetim şeması

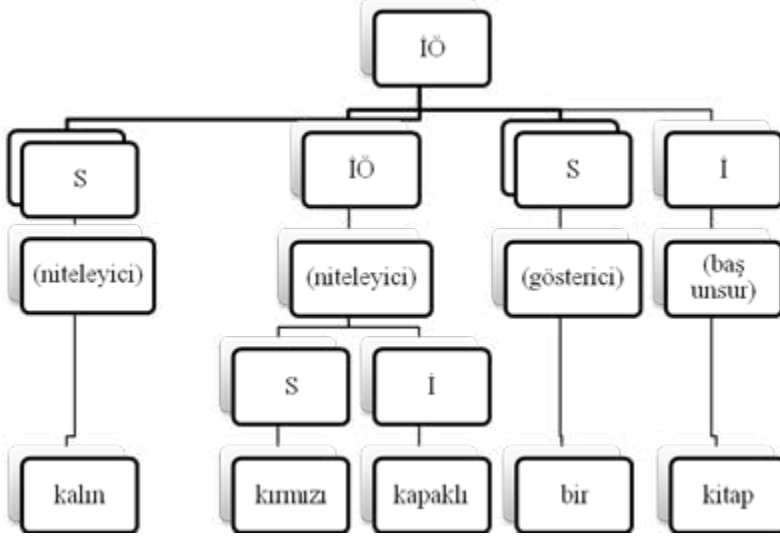
Şekil 5: [Niteleyici+gösterici+belirleyici+baş unsur] sıralamasındaki isim öbeğinin yönetim şeması

Şekil 6: Niteleyicili isim öbeği

Şekil 7: Niteleyici ve belirleyicili isim öbeği

Şekil 8: Niteleyicili ve göstericili isim öbeği

III. CÜMLEDE YÖNETİM

En büyük kelime öbeği olan cümlenin yüklemine yer alan fiil ya da ek fiille çekimlenmiş isim, baş unsur görevinde bulunmaktadır. Cümlenin temel yargısını taşıyan her yüklem mutlak eyleyicisi veya yüklenicisi olmak zorundadır. Söz konusu öge, Türkçe söz dizimi kaynaklarında özne olarak geçmektedir¹⁴. Özne adı verilen bu öge yüklem olmazsa olmaz unsuru ve cümlenin de zorunlu tamlayıcısıdır. “*Annesi, kızına en yakın mağazadan hızlıca hediye aldı.*” gibi bir cümlede *almak* fiili cümle şeklindeki öbeğin baş unsurudur. Baş unsurun zorunlu tamlayıcısı, *annesini* kelimesidir. *Annesi* ögesinin yanı sıra *almak* fiilinin anlamını tamlayan bir başka zorunlu unsur daha vardır, o da *hediyeyi* kelimesidir. *Hediyeyi* kelimesi, *almak* fiilinin anlamını yine zorunlu olarak tamlayan unsur konumundadır ve *almak* fiili eyleme konu olan nesneyi gerektirmektedir. *Almak* fiili, *hediyeyi* kelimesi yerine başka bir nesne de alabileceği yani yerine *x*¹⁵ geçebileceği için “*hediyeyi*”, fiilden ayrı

¹⁴ Çeşitli söz dizimi kaynaklarında cümlede yer alan hangi ögelerin baş ve zorunlu unsur, hangi ögelerin seçimlerlik unsur olduğu konusunda görüş ayrılıkları yaşanmaktadır. Bilgegil (2009: 16), Özkan vd. (2016: 13) gibi çalışmalarda özne, temel unsurlar arasında yüklemle birlikte değerlendirilirken Delice (2004a: 129; 2004b: 133, 138), Karahan (2007), Sarıca (2015) gibi çalışmalarda yüklem yardımcı diğer önemli unsurlar arasında yer verilmektedir.

¹⁵ Burada, “*x*” ile değişkenlik gösteren ögeler kastedilmektedir. Söz konusu unsur yerine başka bir unsur da baş unsur tamamlayabilir (ör. *kitap almak, oyuncak almak, iyi not almak* gibi).

ama yine de ona bağlı olan ve cümlelerin zorunlu tamlayıcılarından¹⁶ biridir. Cümlede yer alan diğer öğeler seçimlik tamlayıcıdır. Cümleden çıkarıldığında anlamsal ve söz dizimsel boşluğa yol açmamaktadır. Türkçe kelime öbeklerinde yönetici olan baş unsur kendisinden önce gelen tamlayıcıların varlığını ve sayısını yönlendirmektedir. Cümlede ise baş unsur, yalnızca tamlayıcı görevinde olan niteleyicileri belirlemez, aynı zamanda zorunlu unsuru ortaya çıkarır.

Yüklemin anlamının tamamlanmasında rol oynayan, kurucu ögesi olan zorunlu öğelerin tamlayıcı özellikler taşıdığını belirten Bulak, bunların cümlede yer almasının gerekli olduğunu vurgulamaktadır. Bu öğeler cümlede bulunmadıkları zaman anlamda bir eksiklik veya daralma olur. Bir yüklemin yönetim çerçevesi de o yüklemin hangi öğelerle cümle kurabileceğini ve hangi zorunlu öğelerin o yüklemin kurduğu cümlede yer alması gerektiğini; yüklemin değerliliği ise, o yüklemin alacağı zorunlu öge sayısını gösterir (2015: 169, 170).

Chomsky cümle çözümlemesinde bir cümlede yer alan tek bir ismin de öbek oluşturduğunu düşünmektedir¹⁷ (ör. “*Ben o kitabı sevdim.*”, “*Ali, başarılı bir öğretmendir.*”), ama bu öbek niteleyiciye yani tamlayıcıya sahip olmayan, baş unsurlu bir yapıdır (1993: 153; 2002: 26). Yönetici unsur durumunda olan baş unsurdur ve baş unsur diğer öğeleri ve unsurları yönetmekle görevlidir. Cümleler fiil ve isim öbeği olmak üzere iki temel ögeden oluşmaktadır. Diğerleri ise buna bağlı ve seçimliktir. Chomsky’nin ağaç yöntemine göre cümle çözümlemesinde kelime öbeklerini yalnızca sıfatlar (S) ve zarflar (Z) nitelemekte, yani sıfatlar ve zarflar öbek yapılarının niteleyicisi olarak görev yapmaktadır. Sıfatlar isimleri (*güzel kız, kara kalem, dolgun maaş* vs.); zarflar ise fiilleri, sıfatları ve yine zarfları (*erkenden yat-; daha güzel kız; çok yavaş* vs.) nitelemektedir.

Cümlede yer alan zorunlu unsur ve seçimlik unsurlara yönetici tarafından görev atanır. Baş unsurdaki yani yüklemdeki gizli olarak bulunan ya da açıkça cümlede belirtilen eyleyici, zorunlu unsur olarak yöneticiye yardımcı olmaktadır¹⁸. Bunun dışında yer, durum, zaman, eyleme konu olan varlık

¹⁶ Uzun, eylemle görünmesi zorunlu olan tamlayıcıları *zorunlu tümleç*, böyle bir zorunluluk taşımayan tamlayıcıları *seçimlik tümleç* olarak adlandırmaktadır (2000: 21).

¹⁷ Chomsky için “*Ali eve geldi.*” gibi bir cümle, isim öbeği (*Ali*) ve fiil öbeği (*eve gel-*) şeklinde iki ögeden oluşmaktadır. Yukarıda bahsi geçen Türkçe söz dizimi kaynaklarında *Ali, ben, hepimiz* gibi cümlede eyleyici olabilen kelimeler tek birimden oluştuğu için öbek kabul edilmez. Fakat Chomsky, bu gibi yalnızca baş unsuru taşıyan öğelerin de öbek olduğunu düşünmektedir.

¹⁸ Üstünova, Türkçede yönetici ve kurucu unsurun yalnızca yüklem olmadığını, öznenin de cümlelerin kuruluşuna katkısı olduğu belirtmektedir. Cümledeki asıl unsurlar, kurucular olarak

gibi bilgiler konuşurun önem sırasına göre öncelik tanıdığı seçimlik öğelerdir. Ancak yüklemi fiil olan bir cümlede zorunlu unsur kimi zaman eyleme konu olan varlık da olabilmektedir. Bu durumun sebebi söz konusu fiilin *istem* (valens)¹⁹ özelliğidir. Yaylagül, bu durumu fiilin isteminin cümlede birlikte ortaya çıkacağı unsurların anlamsal ve söz dizimsel niteliklerini belirlemesi şeklinde açıklamaktadır. Ona göre Tesnier tarafından ortaya konulan *bağlantılı dil bilgisi*'nden gelişen istem gramerinde cümle yapısının fiilin istemi tarafından kurulduğu ileri sürülmüştür. Bağlantılı dil bilgisi kuramının iki önemli kavramı, *bağımlılık* ve *istem* olup bağımlılık, kelimelerin yalnızlığına son veren ve onları bir yapı durumuna getiren söz dizimsel bir öge olarak kabul edilir. Bağımlılık, üst ögeyi alt ögeye bağlayan bir bağıntı ilişkisidir. Üst öge *yöneten* adını, her alt öge ise *bağımlı*²⁰ adını alır (2015: 90).

Cümleler, baş unsurun ve onun belirlediği zorunlu unsur/unsurlar haricinde anlamsal boşlukları farklı bağlamlarda dolduran farklı tamlayıcılara sahip olabilmektedir. Bu tamlayıcılar yüklemdeki eylemi yer, zaman, durum, vasıta, eyleme konu olan (dolaysız nesne “direct object”), eylemden etkilenen (dolaylı nesne “indirect object”) vd. olmak üzere belirtmektedir. Örneğin aşağıdaki şemada yer alan “*Annesi, kızı için en yakın mağazadan hızlıca hediye aldı.*” cümlesini oluşturan öğeler aşağıdaki gibi gösterilebilir.

---

hem yüklem ve özne alınmalıdır. Burada asıl unsur olarak belirtilen *ben, sen, Ayşe, Fatma, kalem, kömür* gibi sözlüksel özne değil, yüklemde içinde taşıdığı, ekle temsil edilen dil bilimsel öznedir (2014: 70; 2010: 138). Yılmaz da Üstünova gibi salt bildirinin oluşabilmesi için söz diziminde yüklem görevini üstlenmeye en elverişli olan “fiil” ve özne görevini üstlenmeye en elverişli öge olan “isim”in yeterli ve de zorunlu olduğunu düşünmektedir. Yani, fiil ve isim bildiri için zorunlu öğelerdir. Onlar dışında kalan kelimeler ise, salt bildirinin oluşması için zorunlu değil, seçimliktir (2004: 31-32).

¹⁹ İstem konusu, çeşitli çalışmalarda “*fiil-tamlayıcı ilişkisi*” şeklinde geçmektedir. İstem veya fiil-tamlayıcı ilişkisi için bk. Doğan (2015; 2016), Kahraman (1996), Sev (2001), Özkan (1999), Karahan (1997).

²⁰ Bağımlı öğeler için *tamlayıcı* kavramını kullanan Yaylagül, fiilin açtığı istem boşluklarının *söz dizimsel tamlayıcılar*la doldurulduğunu söylemektedir. Fiile özgü, sınırlı sayıda oluşan istem boşlukları yüzey yapıda tamlayıcılarla doldurulurken anlamsal düzeyde *katılanlarla* (participants) ve onların yüklendiği rollerle gerçekleşir. Söz konusu tamlayıcıların haricinde herhangi bir istem boşluğu doldurmayan diğer unsurlar *isteğe bağlı öğeler*dir (2015: 96). Fiil tarafından alınan tamlayıcılar konusunda o fiilin keyfi özelliğinden bahsederek fiilin istemine vurgu yapan Black, *died* (öldü) fiilinin herhangi bir tamlayıcı almazken *relied* “güvendi” fiilinin mutlaka *on* (üzerine, üstünde) edatını istediğini söylemektedir (*relied on Max*) (1999: 3)

Şekil 9: Cümlede yer alan unsurların ve tamlayıcıların gösterimi

Türkçede tüm fiil cümleleri yönetici durumundaki yüklem ve söz konusu yüklemdeki hareketi gerçekleştiren eyleyici olmak üzere temelde iki ögeye sahiptir. Bu iki ögenin yanı sıra yüklemdeki fiilin istemsel durumuna bağlı olarak zorunlu ikinci bir öge de cümleye dâhil olmaktadır. Bu açıdan bakıldığında fiil cümleleri bir baş unsur, eyleyici konumunda olan zorunlu unsur olmak üzere iki temel ögeye ve yüklemdeki fiilin istemine bağlı olarak da üçüncü bir ögeye ihtiyaç duymaktadır. Bahsi edilen ögelerin haricinde cümleyi zaman, durum, yer, vasıta, yön, sebep, amaç, eyleme konu olan varlık gibi ilgililerle tamamlayan niteleyiciler de yer almaktadır. Söz konusu bu tamlayıcılar cümledeki niteleyici unsuru durumundayken yüklem ve ona bağlı ögeler zorunlu unsur konumunda yer almaktadır. Cümledeki tamlayıcıları olan unsurlar konuşurun seçimine ve bağlama göre değişmekte ve cümlede yer alış sıraları değişkenlik göstermektedir. Anlamın zaman, durum, vasıta, amaç bakımından tamamlandığı cümlelerinin başka bir cümle içerisinde belirtilen bağımlı cümleler olduğunu ve bitimli veya bitimsiz olarak temel cümleye bağlandığını söyleyen Gürkan, bahsi edilen cümlelerin temel cümle içerisinde üç söz dizimsel işlevinin bulunduğunu söylemektedir: *Sıralama*, *altasıralama* ve *eklenti*. Ona göre eklenti, üretici dil bilgisinde bir cümlede yapı bakımından zorunlu olmayan seçimsel öğedir. Eklenti işlevinin altasıralama kategorisi olarak değerlendirilmesinin sebebi söz konusu

cümleden çıkarılabilme özelliği olmasıdır. Ayrıca eklenti bağlamında diğer bağımlı cümlelere bakıldığında ise isim cümlelerinin zorunlu öge, sıfat cümlelerinin seçimlik ögeler olduğu görülmektedir (2016: 34). Cümlenin herhangi bir ögesinin sıfat-fiille nitelendiği birleşik cümlelerde ise içinde sıfat-fiil taşıyan öbekler Besli'ye göre ayırma, ek nitelik katma, belirtme ve özdeşlik görevlerinden birini yerine getirmektedir (2012: 122, 123).

İsim cümlelerinde genel yargı, fiil cümlelerindeki gibi yüklem baş unsur olduğu yönündedir. “*Sen hayatta gördüğüm en başarılı öğretmensin.*” türünden bir isim cümlesinde *öğretmen* kelimesi yüklemi oluşturan fiil öbeğinin²¹ yöneticisi ve baş unsurudur. Oysaki “*Evin dışarıya açılan kapısı eskiydi.*” gibi bir isim cümlesinde, cümlenin eyleyicisi konumunda olan öge (*evin dışarıya açılan kapısı*), yüklem tarafından niteleniyorsa yönetici olan baş unsur genel kuraldan farklı olarak yüklem değil zorunlu unsur olan isim öbeğidir. Yani örnekte, cümlenin yöneticisi beklenenin aksine *eski* kelimesi değil, *kapı* kelimesi olmalıdır. “Evin dışarıya açılması” ve “eski” olması özellikleri yönetici unsuru (*kapı*) niteleyen tamlayıcılar konumundadır.

Türkçede cümlelerin yüklemde yer alan kategoriye göre adlandırıldığı isim ve fiil cümlelerinde yönetim birbirine benzemekle birlikte ufak ayrımlarla değişkenlik gösterebilmektedir. Bu ayırım, yalnızca yüklemdeki kelimenin kategorisine göre değil aynı zamanda cümlede görülen hareketin/eylemin sayısına göre de farklılık arz etmektedir. Buna göre cümle öbeğinin yönetim durumunu cümlenin tek veya birden fazla hareketi barındırmasına ve yüklem baş unsurunun isim ya da fiil olmasına göre incelemek gerekmektedir.

A. Tek Hareketi Karşılaman Cümlelerde Yönetim

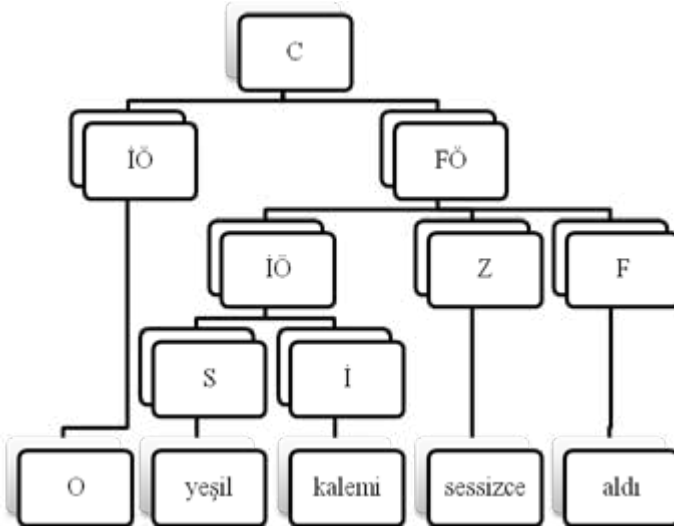
1. Tek Hareketi Karşılaman Fiil Cümlelerinde Yönetim

Cümle, en büyük öbek olarak kabul edildiğinde tek hareketin/eylemin bulunduğu basit nitelikteki fiil cümlelerinde iki temel unsur dikkat çekmektedir. Yüklemde yer alan eylem baş unsur görevindeyken, yüzey yapıda görünmese dahi her cümlenin bir eyleyeni olması gerekliliğinden

²¹ *Öğretmen* kelimesi ek-fiille çekimlendiği için fiil öbeği özelliğinde görünmektedir.

hareketle eyleyici baş unsurun derin yapısında beliren zorunlu unsurdur. Bu iki temel unsurun yanı sıra cümlede yer alan ve seçimlik unsur olarak nitelenen tamlayanlar cümlenin tamlayıcısı değil, yüklemde yer alan eylemin tamlayanlarıdır. Zaman, durum, yer, vasıta vs. bildiren bu tamlayıcılar yüzey yapıda cümlenin gibi görünse de derin yapıda fiilin belirlediği girdilerdir. Söz konusu bu girdilerin zorunluluk ve seçimlik durumunu ise fiilin istemi belirlemektedir. Birincil, ikincil vs. düzeydeki istemler²² zorunlu unsurların sıralanmasında etkili olurken istem dışında kalan tamlayıcılar metin üreticisinin tasarrufuna ve bağlama göre şekillenmektedir.

Aşağıda yer alan yönetim şeması tek hareketin görüldüğü bir fiil cümlesinin çözümlemesini ve öbek yapıların dallanmasını içermektedir:

Şekil 10: Tek hareketi karşılayan fiil cümlelerinin yönetim şeması

²² Örneğin *ver-* fiili, birincil düzeyde eyleme konu olan bir nesneyi istemektedir: *bir şeyi ver-*. İkincil düzeyde ise eylemden etkilenen bir varlığı gerektirmektedir: *birine ver-*. *Yat-* fiili ise bir yer tamlayıcısı beklemektedir (*bir yerde yat-*). İstemlerin düzeyi arttıkça zorunluluk durumu değişkenlik göstermektedir. Söz konusu *ver-* ve *yat-* fiilleri cümle içinde “*Bana kalem ver.*” ve “*Adam yatağa yattı.*” şeklinde kullanıldığında ilk cümlede iki düzeyli tamlayıcı zorunlu unsur olarak fiili tamamlarken ikinci cümlede tek düzeyli tamlayıcı fiilin ve dolayısıyla cümlenin zorunlu unsuru olarak görev yapabilmektedir.

“O, yeşil kalemi sessizce aldı.” örneğinde cümlelerin yüklem ve yüklemdeki hareketi/eylemi gerçekleştiren yani eyleyici olmak üzere iki temel bileşeni bulunmaktadır. Yüklem ve eyleyici arasında kalan diğer tüm unsurlar yüklemdeki fiilin iç yapısını etkileyen ve aynı zamanda onun isteminin belirlediği tamlayıcılarıdır. *Almak* eylemi her zaman harekete/eyleme konu olan bir tamlayıcı istemektedir. Cümlede yer alan *yeşil kalem* öbeği, *almak* fiilinin birincil istemi konumundadır ve zorunlu tamlayıcısıdır. Dolayısıyla cümlelerin de zorunlu unsuruymuş gibi görünmektedir. Eylemin gerçekleşme biçimine dair bilgi veren *sessizce* kelimesi ise seçimlik bir unsurdur ve metin üreticisinin tercihinine bağlı olarak, ek bilgi mahiyetinde cümleye yerleştirilmiştir. Cümlede tamlayıcı olarak görev yapan niteleyicilerin sayısı arttıkça fiil öbeğinde yer alan zorunlu unsur daha sınırlı özellikler kazanmaktadır.

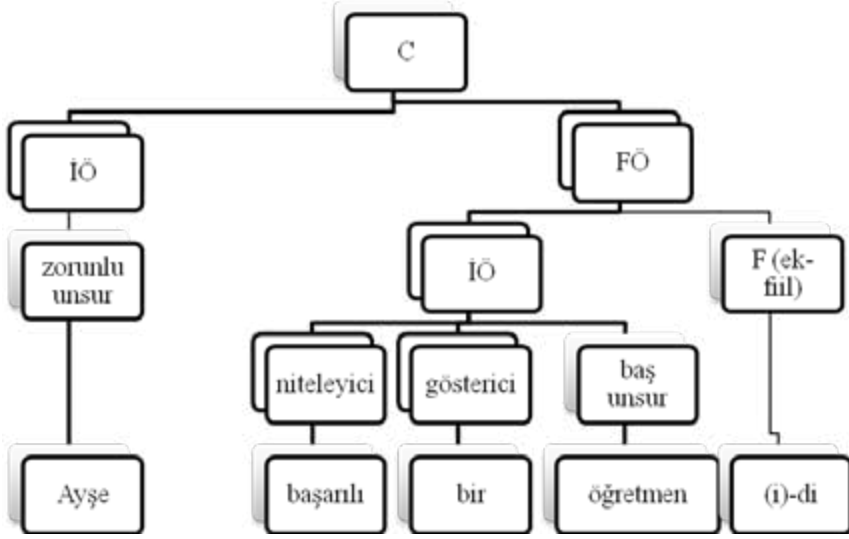
Fiil cümlelerinde öğelerin ve fiil öbeklerinde unsurların durumunu belirleyen ölçütlerden biri de fiilin kılınışı²³ özellikleridir. Bahsi edilen fiil *patla-*, *öl-* gibi son sınırı ve *uyu-* gibi ön sınırı vurgulayan bir özelliğe sahipse cümlede zorunlu unsur olan eyleyicinin dışındaki tüm unsurlar seçimliktir, yani fiilin istem alanı dâhilinde değildir (ör. “*Adamın elindeki tüp patladı.*”, “*Kadın sabaha karşı öldü.*”; “*Dün saat beşe kadar uyudum.*”). Oysaki *yaz-*, *oku-* gibi sınır vurgulamayan fiiller kendinden önce mutlaka eyleme konu olan bir nesne isterler (ör. “*Sen de defterine bildiklerini yaz.*”, “*Hemen o kitabı oku.*”). Bu gibi cümlelerde eyleyici haricinde cümlelerin baş unsuru olan fiil öbeği, mutlaka eyleme konu olan başka bir zorunlu unsur daha gerektirmektedir. Söz konusu durum baş unsurdaki fiilin kılınışı özelliklerinin istemine yansımından kaynaklanmaktadır.

2. Tek Hareketi Karşılamanın İsim Cümlelerinde Yönetim

İsimlerin yüklem olarak görev yaptığı cümleler, fiil cümlelerinden önemli bir farkla ayrılmaktadır. İsimlerin istemi olmadığı için fiil öbeği olarak alınacak unsur ismin isteminden değil bu sefer de metin üreticisinin

²³ Kılınışı ile ilgili bk. Aydemir (2010: 24-27), Erkman-Akerson ve Ozil (1998: 55), Uğurlu (2003:127), Karadoğan (2009), Hirik (2016: 101-103), Karadoğan ve Hirik (2015: 49-53).

tercihinden kaynaklanmaktadır. “Ayşe, başarılı bir öğretmendi.” örneğinde, cümleyi oluşturan unsurlardan fiil öbeği (*başarılı bir öğretmendi*), kendi içinde tamlayıcı bir isim öbeği oluşturmaktadır. Bunun yanı sıra *başarılı bir öğretmen* isim öbeği, bir kelime öbeği olarak görülse de ek-fiil taşımasından dolayı *öğretmen* kelimesi bir fiil gibi görev üstlenmektedir. Yukarıda bahsi geçen cümle, öbeklerine ayrılarak aşağıdaki gibi çözümlenebilir:

Şekil 11: Tek hareketi karşılayan isim cümlelerinin yönetim şeması

Tek hareketin yer aldığı isim cümlelerinde eyleyici konumunda olan unsur yüklemde yer alan isim öbeğinin ya belirticisi ya da niteleyicisidir. “O kadın çok güzel.” örneğinde “o”, güzel olanı belirten yani gösteren unsur olarak rol oynarken “Yanımdaki kadın çok güzel.” cümlesinde yer alan *yanımdaki kadın* öbeği *çok güzel* yüklemine aynı zamanda niteleyicisidir. İsim cümlelerinde, fiil cümlelerindeki eyleyiciye denk gelen unsur niteleme ya da belirtme işlevleriyle yüklemdeki ismin tamlayıcısı olarak görülmektedir. Anlamsal olarak isim cümlelerindeki eyleyiciye denk gelen unsur, derin yapıda varlığın genel olarak göstericisi görünümü sergilemektedir.

İster birden fazla hareketi karşılasın ister tek hareketi barındırsın tüm isim cümlelerinin ortak özelliği, yüklemdeki ismin önüne gelen öğelerin baş unsuru niteleyen isim öbeği gibi davranarak niteleyici ve gösterici almasıdır.

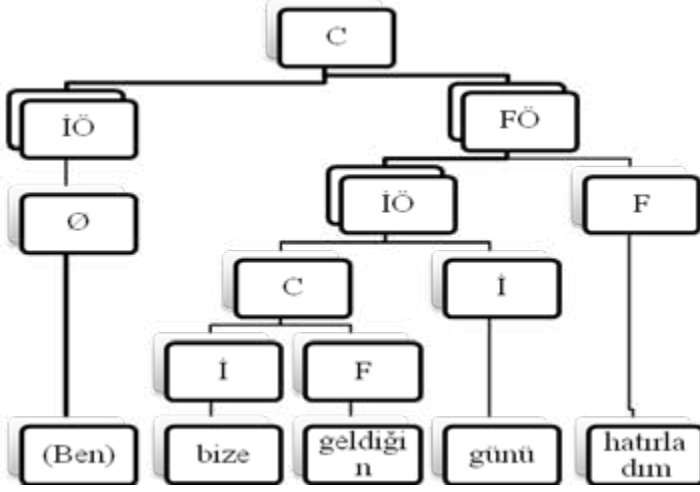
Yukarıdaki örnekte *başarılı* ögesi *öğretmen* isminin niteleyicisi, *bir* ögesi ise göstericisi olarak görev yapmaktadır. Aynı zamanda cümlede zorunlu unsur olan isim öbeği fiil öbeğinin ya niteleyicisi ya da göstericisi konumundadır.

B. Birden Fazla Hareketi Karşıllayan Cümlelerde Yönetim

1. Birden Fazla Hareketi Karşıllayan Fiil Cümlelerinde Yönetim

Fiil cümlelerinde yönetim alanını belirleyen yüklem tek hareketi karşıladığında burada yer alan fiil, baş unsur durumunda ve yönetici konumundadır. Cümlede yer alan diğer ögelerin varlığını bu unsur tayin etmektedir. Cümlede hareket çoğaldıkça öbek dallanmasında baş unsurun işaret ettiği diğer unsurlar da çeşitlilik göstermektedir. Birden fazla hareketin yer aldığı fiilimsili cümlelerde zorunlu unsur konumunda olan kelime veya öbek, temel cümlede yüzey yapıda zorunlu unsurken derin yapıda yan cümlede baş unsur konumuna geçebilmektedir.

“*Bize geldiğin günü hatırladım.*” örneğinde zaman çizgisi üzerinde iki hareket söz konusudur. Birincil düzeyde olan *hatırlamak* ve ikincil düzeyde, onun çok öncesinde gerçekleşmiş olan *gelme* eylemi tek cümlede varlığını göstermektedir. Gerçekleşme sırasına göre *gelme* eylemi, *hatırlama* eyleminden daha önce gerçekleşmiştir ve her ikisi de hem ortak hem de farklı ögeleri yöneten birer baş unsur konumundadır. İlk cümlede yüklemdeki *hatırlamak* fiili temel cümlede yöneticisi olan baş unsurdur.

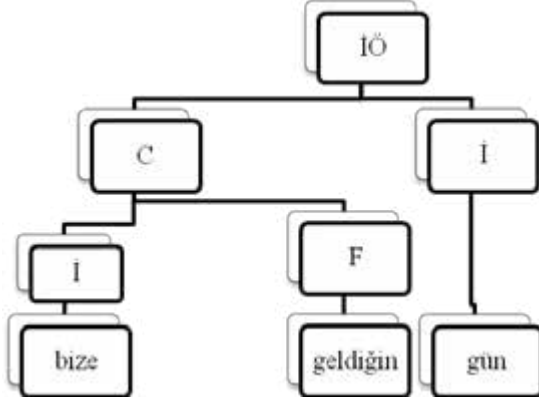
Şekil 12: Birden fazla hareketi karşılayan fiil cümlelerinin yönetim şeması

Fiilimsili cümle çözümlerinde fiilimsinin yer aldığı öbek başı başına cümle olarak değerlendirilmektedir. Yukarıdaki cümlede fiil öbeğinin isim öbeği görünümündeki tamlayıcısı içinde yer alan *bize geldiğin gün* öbeğinde, ilk bakışta *gün* kelimesi yönetici unsur olarak algılanmaktadır. Oysaki isim öbeği şeklindeki bu yapıyı yöneten baş unsur, *gelmek* fiildir. Fiilimsili cümlelerde baş unsurun durumu yüzey ve derin yapıda farklılık arz etmektedir. Hareketin artması yönetici unsurların dallanmasına ve çeşitlenmesine sebep olmaktadır. Söz konusu örnek cümle “*Ben, o günü hatırladım.*” şeklinde olsaydı, yönetici unsur yalnızca *hatırlamak* fiili olacaktı ve fiil öbeği içinde yer alan isim öbeğinde (*o gün*), *gün* kelimesi alt öbeğin yöneticisi şeklinde görev yapacaktı.

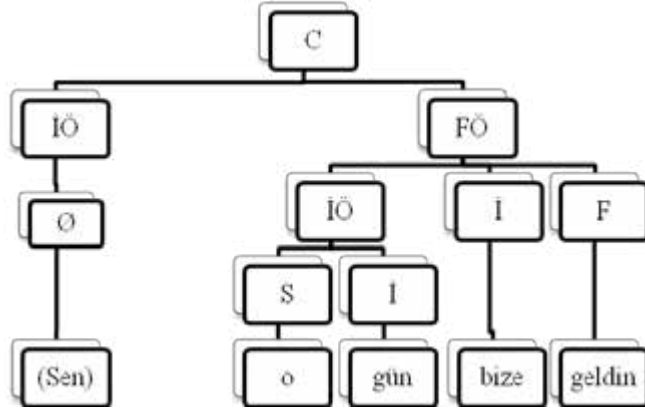
Cümlenin baş unsuru olan yüklemdeki fiilin yöneticilik özelliği, isim öbeklerindeki isimlerin yaptığı yöneticilikten farklılık göstermektedir. Cümlenin hâkimi olan fiil, cümledeki tüm unsurlara görev atfederken cümle içindeki diğer öbeklerde yer alan baş unsurlar yalnızca önüne gelen tamlayıcılarla ilgilenmektedir. Ancak bu durum cümlenin birden fazla hareketi karşılaması durumunda değişkenlik arz etmektedir. Cümlenin yüklemine oluşturan öbeğin tamlayıcılarındaki fiilimsili yapıda yer alan

yüklem, ikincil düzeydeki cümlelerin yönetim hiyerarşisini yeniden şekillendirmektedir.

Aşağıda yer alan şemalarda “Bize geldiğin günü hatırladım.” örneğindeki fiilimsili cümlelerin yüzey yapı ve derin yapıdaki çözümlenmeleri gösterilmektedir:

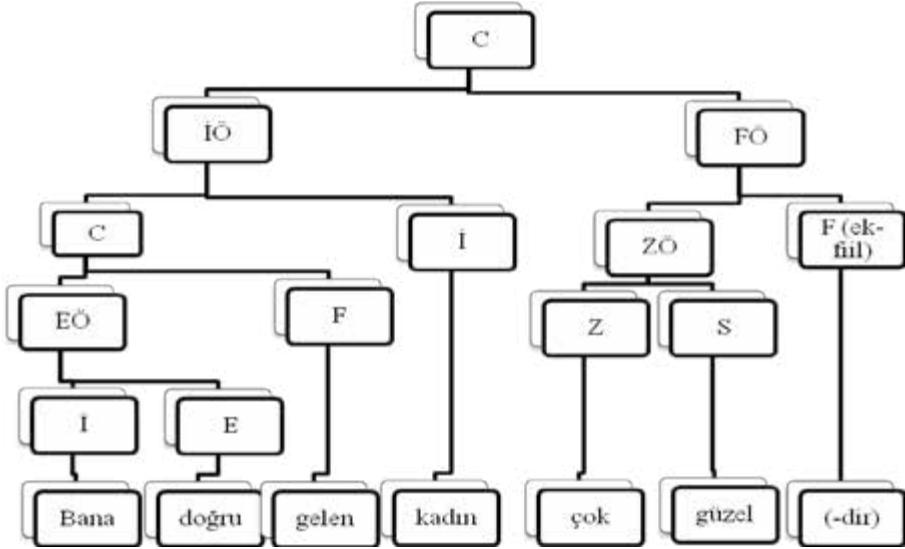
Şekli 13: Birden fazla hareketi karşılayan fiil cümlesinin yüzey yapıdaki görünümü

Şekil 14: Birden fazla hareketi karşılayan fiil cümlesinin derin yapıdaki görünümü

2. Birden Fazla Hareketi Karşılamanın İsim Cümlelerinde Yönetim

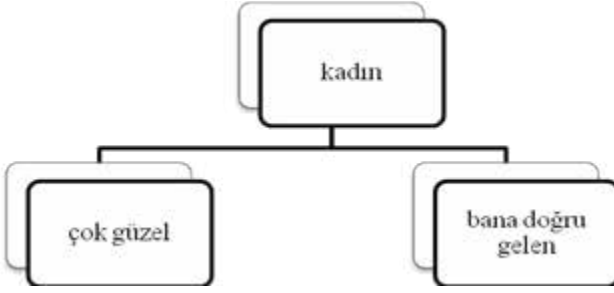
Fiilimsili isim cümlelerinde yüklemde yer alan hareketin/eylemin dışındaki hareketler/eylemler cümledeki ya baş unsurunu oluşturan fiil öbeğinin ya da zorunlu unsurunu oluşturan isim öbeğinin niteleyicisi olma işlevine sahiptir. İsim cümlelerinde yer alan bu ikincil hareketin varlığını fiil cümlelerinden ayıran temel nokta bu kez yüzey yapı ile derin yapıdaki çözümün yer değiştirmiş olmasıdır. Fiilimsili cümlenin yüzey yapıda yöneticisi durumunda olan, fiilimsi eki alan kelimeyken derin yapıda bu eki almış kelimenin nitelediği isimdir.

Şekil 15: Birden fazla hareketi karşılayan isim cümlesinin yüzey yapıdaki görünümü

İsim cümlelerinde yüzey yapıda cümlenin zorunlu unsuru olan öge (ör. yukarıdaki cümlede *bana doğru gelen kadın*) yönetici unsurun (ör. *çok güzel*) tamlayıcısıdır. Oysaki derin yapıda yönetici unsur, *kadın* ögesidir çünkü bu öge, cümledeki tüm unsurları yöneten ve yönlendiren birim durumundadır. *Kadın* ögesi, hem *güzel* kelimesini hem de *bana doğru gelen* olma durumunu yönetmektedir.

Şekil 16: Birden fazla hareketi karşılayan isim cümlesinin derin yapıdaki görünümü

SONUÇ

Türkçede öbek yapıların Yönetim ve Bağlama Kuramı ilkeleri ışığında değerlendirildiği bu çalışmada hem kelime öbekleri hem de cümleler ele alınmıştır. Öbek yapılarda yönetimin belirlenmesi baş unsurun tespiti ile mümkün olmaktadır. Bu sebeple kelime öbekleri içinde değerlendirilen isim, fiil, zarf ve edat öbekleri ile tek hareketi ve birden fazla hareketi karşılayan isim ve fiil cümleleri kendi içinde ayrıca değerlendirilmiştir. Yapılan incelemeler sonucunda aşağıdaki tespitlere ulaşılmıştır:

1. Her öbek yapı, öbeği yöneten bir baş unsur ve ona bağlı unsurlardan oluşmaktadır. Türkçede baş unsur öbeğin sonunda yer almakta ve kelime öbekleri, buna göre isim, fiil, zarf ve edat öbeği olarak dört alt kategoride incelenmektedir.
2. İsim öbeklerinde, baş unsur isimdir (*güzel kız*, *benim kırmızı kitabım* vb.) ve ismin anlamını niteleyici, gösterici ve belirleyici olmak üzere kimi zorunlu kimi seçimlik tamlayıcılar yer almaktadır.
3. Fiil öbeklerinde, öbeğin baş unsuru olan fiilin istemsel düzeyine bağlı olarak zorunlu unsurlar ve konuşurun tasarrufuna bağlı seçimlik unsurlar görev yapmaktadır. Örneğin *kitabı hızla okumak* öbeğinde *kitap* kelimesi zorunluysen *hızla* zarfı seçimliktir ve öbekten çıkarıldığında söz dizimsel

boşluk yaratmamaktadır. Oysaki *okumak* fiili mutlaka *kitap/kitabı, yazı/yazıyı* gibi nesne durumunda olan bir tamlayıcı istemektedir.

4. *Çok güzel, daha fena, en çalışkan* gibi zarf öbeklerinde *güzel, fena* ve *çalışkan* zarfları baş unsurdur ve önüne gelen kelimeler öbek içinde seçimlidir.

5. Edat öbeklerinde ise *için, kadar, üzere, üzeri, doğru* vs. edatlarla tamlayıcılar arasındaki ilgi zorunludur ve hem yüzey hem de derin yapıda morfolojik bağ dikkat çekmektedir (ör. *benim için, eve kadar, seni aramak üzere, akşam üzeri, sabaha doğru* vs.).

6. Cümlede baş unsur yüklemidir ve öbeğin yöneticisidir. Yüklem tamlayıcıları olan zorunlu ve seçimlik unsurları, yüklemde yer alan fiil ya da isim belirlemektedir. Her cümle, derin ve yüzey yapısında mutlaka yüklemdeki hareketi gerçekleştiren veya varlığa işaret eden bir eyleyici barındırmaktadır. Bu, cümlenin zorunlu unsurudur. Eyleyicinin haricinde cümle, bir fiil cümlesiye yüklemdeki fiilin istemi doğrultusunda başka zorunlu unsurlar da bulundurabilmektedir. İsim cümlelerinde, eyleyici haricinde zorunlu unsur yoktur. Diğer tüm öğeler seçimlidir.

7. Cümle, birden fazla hareket barındırıyorsa yan cümle/filimsi sayısı kadar baş unsur bulunmaktadır (ör. “*Başarılı olmak, çok çalışmaktır.*”, “*Bize güvendiğin gün, çok yol kat etmişiz demektir.*”, “*Elindeki yazıyı bitirip bir an önce okuldan çıkmalısın.*”). Bu şekliyle ana ve yan cümlelerin yönetim şeması yeniden değerlendirilmektedir.

KAYNAKÇA

- AYDEMİR, İbrahim Ahmet. (2010), *Türkçede Zaman ve Görünüş Sistemi*, Grafiker Yayınları, Ankara.
- BESLİ, Ertan. (2012), “Türk Dilinde Niteleme İşlevli Yan Cümlelerin İşlevci, Bağımsal ve Üretici-Dönüşümsel Kuramlar ile Çözümlemesi”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, S. 196, s. 115-124.
- BİLGEGİL, Kaya. (2009), *Türkçe Dilbilgisi*, Salkımsöğüt Yayınları, Erzurum.
- BLACK, Cheryl A. (1999), “A step-by-step Introduction to the Government and Binding Theory of Syntax”, *Summer Institute of Linguistics*.
- BULAK, Şahap. (2015), “Cümle Öğelerinin Tasnifi”, *SÜTAD*, S. 38, s. 163-175.
- CHOMSKY, Noam. (1982), *Some Concepts and Consequences of the Theory of Government and Binding*, MIT Press, Cambridge.
- CHOMSKY, Noam. (1993), “Lectures on Government and Binding: The Pisa Lectures”, *Studies in Generative Grammar*, Mouton de Gruyter, Berlin; New York.

- DELİCE, H. İbrahim. (2004a), "Cümle Öğelerinin Sınıflandırılması ve Cümlenin Temel Öğeleri", *Türk Dili ve Edebiyatı Makaleleri*, S. 4, s. 127-170.
- DELİCE, H. İbrahim. (2004b), *Türkçe Sözdizimi*, Kitabevi Yayınları, İstanbul.
- DEMİRCİ, Kerim. (2014), *Türkoloji İçin Dilbilim*, Anı Yayıncılık, Ankara.
- DOĞAN, Nuh. (2011), *Türkiye Türkçesi Fülllerinde İsteme Göre Anlam Değişiklikleri*, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Doktora Tezi, Samsun.
- DOĞAN, Nuh. (2015), "Türkçe Sıfatların İstem Bilgisi", *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, Cilt 12, Sayı 3 (Eylül 2015), s. 77-90.
- DOĞAN, Nuh. (2016), "İstem Sözlükleri ve Türkçe", *The Journal of Academic Social Science Studies*, Number: 42, Winter III 2016, p. 251-268.
- DURMUŞ, Mustafa. (2009), *Üniversiteler İçin Türk Dili El Kitabı*, Grafiker Yayınları, Ankara.
- EKER, Süer. (2013), *Çağdaş Türk Dili*, Grafiker Yayınları, Ankara.
- ERDEM, Mehmet Dursun; KARATAŞ, Mustafa; Hirik, Erkan. (2015), *Yeni Türk Dili*, Maarif Mektepleri, Ankara.
- ERGİN, Muharrem. (2002), *Türk Dil Bilgisi*, Bayrak Yayınları, İstanbul.
- ERKMAN-AKERSON, Fatma; OZİL, Şeyda. (1998), *Türkçede Niteleme İşlevli Yan Tümceler*, Simurg Yayıncılık, İstanbul.
- GEMALMAZ, Efrasiyap. (2010), *Türkçenin Derin Yapısı*, (Yay. Haz. Cengiz Alyılmaz ve Osman Mert), Belen Yayıncılık, Ankara.
- GOKSEL, Aslı; KERSLAKE, Celia. (2005), *Turkish: A Comprehensive Grammar*, Routledge, London and New York.
- GÖKDAYI, Hürriyet. (2010), "Türkiye Türkçesinde Öbekler", *Turkish Studies*, S. 5/3, s. 1297-1319.
- GÜRKAN, Duygu Özge. (2016), *Türkçede Belirteç İşlevli Bağumlu Cümleler*, Grafiker Yayınları, Ankara.
- HENGİRMEN, Mehmet. (1998), *Türkçe Dilbilgisi*, Engin Yayınevi, Ankara.
- HİRİK, Erkan. (2016), "-(X)k Ekinin Kılınış, Kiplik ve Çatı Kategorisindeki İşlevleri", *Türkbilgi*, S. 32, s. 97-114.
- KAHRAMAN, Tahir. (1996), *Çağdaş Türkiye Türkçesindeki Füllerin Durum Eklî Tamlayıcıları*, TDK Yayınları, Ankara.
- KARAAĞAÇ, Günay. (2009), *Türkçenin Söz Dizimi*, Kesit Yayınları, İstanbul.
- KARABULUT, Ferhat. (2009), "Ad Öbeği Taşınımı ve Boşluk Kuramı Bağlamında Fiilimsli Yapıların Adlandırılması ve Sınıflandırılması Meselesi", *Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Kongresi (UTEK) 27-28 Ağustos 2007*, İstanbul: İstanbul Kültür Üniversitesi, s. 261-299.
- KARADOĞAN, Ahmet. (2009), *Türkiye Türkçesinde Kılınış*, Divan Kitap, Ankara.
- KARADOĞAN, Ahmet; HİRİK, Erkan. (2015), "Türkçe Füllerde Kılınış Türlerinin Dil Öğretimindeki Yeri Üzerine", *International Journal of Languages Education and Teaching*, Mannheim-Germany, UDES 2015, p. 48-59.
- KARAHAN, Leyla. (1997), "Fiil-Tamlayıcı İlişkisi Üzerine", *Türk Dili*, S. 549, s. 209-213.
- KARAHAN, Leyla. (2007), *Türkçede Söz Dizimi*, Akçağ Yayınları, Ankara.
- KERİMOĞLU, Caner. (2014), *Genel Dilbilime Giriş*, Pegem Akademi, Ankara.
- ÖZKAN, Abdurrahman. (1999), "Türkçede Fiil-Tamlayıcı İlişkisi ve Füllerin İstem Değiştirilmesi", *Arayışlar-İnsan Bilimleri Araştırmaları*, S. 1, Isparta, s. 125-143.
- ÖZKAN, Abdurrahman; TOKER, Mustafa; AŞÇI, Ufuk Deniz. (2016), *Türkiye Türkçesi Söz Dizimi*, Palet Yayınları, Konya.
- ÖZSOY, Sumru. (1997), "Chomsky'nin Sözdizim Kuramına Bir Bakış", *Dilbilim Araştırmaları*, s. 9-12.
- SARICA, Bedri. (2015), *Türkçe Cümle Bilgisi*, Anı Yayıncılık, Ankara.
- SEV, Gülsel. (2001), *Etmek Fülüyle Yapılan Birleşik Füller ve Tamlayıcılarla Kullanılışı*, TDK Yayınları, Ankara.
- TUĞCU, Perihan. (2009), *Türkçede Belirleyici Öbeği*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Dilbilim Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Ankara.

- UĞURLU, Mustafa. (2003), “Türkiye Türkçesinde “Bakış” (“Aspektotempora”)”, *Türkbilig*, S. 5, s. 124-133.
- UZUN, Nadir Engin. (2000), *Anaçizgileriyle Evrensel Dilbilgisi ve Türkçe*, Multilingual, İstanbul.
- ÜSTÜNOVA, Kerime. (2010), *Dil Bilgisi Sorunları*, Kesit Yayınları, Ankara.
- ÜSTÜNOVA, Kerime. (2014), *Türkiye Türkçesinde Yapı Kavramı ve Söz Dizimi İncelemeleri*, Sentez Yayıncılık, Bursa.
- YAYLAGÜL, Özen. (2015), *Göstergebilim ve Dilbilim*, Hece Yayınları, Ankara.
- YILMAZ, Engin. (2004), *Türkiye Türkçesinde Niteleme Sıfatları*, Değişim Yay., İstanbul.